

Výzkum společenské transformace a česká sociologie*

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Transition Studies and Czech Sociology

Abstract: First, the author examines European and world lessons for the study of Czech transformation. Then, he describes legacies of the (mostly communist) past and the risks of transformation: atomisation, demoralisation and materialisation. The main topic is the failure of the social sciences, which isolated themselves instead of engaging in the reform process, verbally governed by mainstream neo-classical economics. In particular, sociology failed to show the moral dimension and embeddedness of economic processes in the social structure. Most tasks have thus remained for the future, which will stream transformation research towards (1) multidisciplinary and complexity, (2) the replacement of unidimensional and static conceptual apparatus with a multidimensional and dynamic one, and (3) the understanding of endogeneity of social research and the explicit acknowledgement of its policy dimension.

Sociologický časopis, 2002, Vol. 38 (No. 1-2: 55-77)

Rozměry společenské transformace jsou stejně nesčetné jako snahy redukovat ji na určitý výsek. Takovou redukcí přitom není nutné pokládat za akt voluntarismu. Velí tak totiž ekonomie myšlení i jednání, nemožnost pojmut složitou a proměnlivou společenskou realitu nějakou jednoduchou teorií či jedním přístupem. Žádná společnost totiž není postavena jen na několika málo rozměrech či prvcích – všechny modely jsou pouze zjednodušující abstrakcí z nekonečně členité reality. Proto ani nikdy neexistuje pevný bod (ať v podobě strukturní roviny, výseku společnosti či sociální skupiny), o který by bylo možné se spolehlivě opřít v následném kauzálním odvozování. Jsou jen vztahy mezi různými vrstvami reality, dialog mezi sociálními skupinami, jejich zájmové rivality, zátěž minulosti a směna generací s proměňujícími se životními představami a ambicemi.

Studium postkomunistické transformace vyzývá k propojování různých optik a přístupů. Právě proto, že jde o proces komplexní společenské proměny, je v jeho zkoumání třeba provazovat různé disciplíny a teoreticko-metodologické proudy. Je to nutné jak k teoretickému uchopení problému, tak k empirické analýze dat. Z různých směrů pak sledujeme souhrnný svazek cílů, kterým je ekonomická efektivnost rozvíjená v podmínkách politické demokracie a sociální soudržnosti. Tato efektivnost však nemůže být cílem o sobě, nýbrž musí být podřízená utváření sociální kvality života a udržitelnému rozvoji společnosti. Mluvíme-li pak o společnosti, máme na mysli zejména rovinu institucí, so-

---

*) Jde o zkrácenou a přepracovanou verzi širší studie, která byla zpracována jako studie externího experta pro návrh Národního programu orientovaného výzkumu a vývoje pod názvem „Společenská transformace: společnost ČR na prahu třetího tisíciletí a vstupu do EU“. Článek je publikován s laskavým souhlasem MŠMT představujícího zadavatele daného projektu, jehož nositelem bylo Technologické centrum AV ČR.

***) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vecernik@soc.cas.cz

ciálních vztahů, lidských hodnot spolu s mechanismy, které je ovlivňují (schéma 1). Tyto tři roviny vstupují do složitých zpětnovazebních interakcí a překrývající se, často přirozeně i konfliktních struktur. Cílem je dosahování konsensu jako věčně selhávající proces.

Schéma 1. „Pasivní“ a „aktivní“ koncepty zkoumání společenské změny

Oblast	Pasivní	Aktivní
<i>Moc, politika</i>	Vláda (government)	Ovládání (empowerment)
<i>Příjmy, životní úroveň</i>	Bohatí-chudí	Inkluze-exkluze
<i>Sociální spravedlnost</i>	Rovnost výsledků	Rovnost příležitostí
<i>Sociální politika</i>	Přerozdělování, transfery	Motivace a koheze
<i>Ekonomický růst (rozvoj)</i>	Zvyšování příjmů a spotřeby	Zvyšování schopností (capabilities)

Výzkum v této oblasti má v reformních zemích významný historický aspekt, který jej odlišuje od západních společenských věd. Protože komunistický režim záměrně bránil sebereflexi společnosti a již ve své genezi měl vepsáno inzerovat se jiným, než jakým doopravdy byl, neznáme dobře svoji minulost. Protože tato minulost je *implicit* stále přítomná ve sdílených hodnotách, stereotypech chování i způsobu vidění světa, nemůžeme dobře znát ani přítomnost. Naše zrcadlo do geneze současného stavu je stále ještě zamžené, takže zůstáváme stále jakoby vykročení na první schod poznání. A přitom zhodnocení minulého vývoje je krokem mnohem jednodušším než projektování budoucího vývoje, nemluvě již o pokusech konstruovat další vývoj na základě abstrakce ze zkušenosti jiných zemí. To vše činí analýzu společenské transformace mimořádně složitou i odpovědnou, a přitom fakticky neuskutečnitelnou v tom sledu a důkladnosti, který by vyžadovala.

Bohužel však *path dependency*, tedy závislost na minulé cestě [Stark 1992], zafungovala i v pomalé rekonvalescenci společenských věd, které zcela nevyzbrojeny byly postaveny před úkol přemýšlet o změně, nebo k ní dokonce dávat návod. Úkol si však příliš neosvojily a oddaly se spíše vlastním partikulárním zájmům. K tíživému dědictví minulosti se tak připojila slabá vůle se s ním energicky vyrovnat a nabídnout (či dokonce vnutit) systémovou expertízu možných kontextů a instrumentů společenské změny do služeb navenek možná suverénních, vnitřně však spíše tápajících aktérů nové politické scény. K tomu se přidává zátěž obecně slabé kritičnosti jak z hlediska reflexe probíhajících procesů a uplatňovaných politik ze strany společenských věd, tak sebereflexe společenských věd samotných. A tak sice máme mnoho formálních procedur domněle zaručujících soutěž, takže navenek se můžeme jevit jako standardní země, míra kritičnosti je však u nás obecně nízká a projevovaný respekt ke klanovým strukturám dále posilující jejich moc naopak vysoký.

O společenské transformaci můžeme pracovně uvažovat jako o interakci dvou základních okruhů, totiž motivačního prostředí a sociální koheze. Oba okruhy jsou založeny na určitých institucích (formálních i neformálních) a jejich funkčním obsahem je reprodukce (= rozvoj) společnosti. Jsou ve vzájemném napětí, a proto musí být aktivně balancovány. Rámcem a klíčovou kategorií tohoto balancování je sociální (= socio-ekonomická) struktura, a to nikoli jako nástroj popisu společnosti, nýbrž jako nástroj výkladu její dynamiky a změny, např. prostřednictvím identifikace (= analýzy identit) aktérů operujících v určitých kulturně-hodnotových polích. Nepředpojatý přístup rovněž velí, aby jaké-

koli předpoklady o kauzalitě byly vyrovnány pozorností ke zpětným vazbám a aby mikro- a makro-rovina nikdy nebyly rigidně hierarchizovány, s dominancí jedné nad druhou, či dokonce s odvozováním jedné z druhé.

Významnou oporou takového přístupu je pokročilý stav západních společenských věd. Je paradoxní (jakkoli pochopitelné), že tyto vědy, které před podobný historický úkol, jako je výzkum transformace, nebyly nikdy tak náhle a bez vlastní vůle postaveny, jsou daleko rozvinutější nejen v teorii a metodologii, ale dokonce i v samotné expertizní rutině – interakce a vzájemné obohacování výzkumu a politiky jsou tam nesrovnatelně intenzivnější a oboustranně akceptované. Velmi poučné je i to, jak úkoly stojící před mezinárodními organizacemi včetně neúspěchů v jejich plnění (např. v boji proti světové chudobě) pro ně fungují jako výzvy k revizi výchozích metodologií a pojmového aparátu. Velkou výzvou je rovněž evropská integrace, která zahrnuje obrovské inovace konceptuálního aparátu i propojování vědních projektů a oblastí. Naše společenské vědy, namísto prstu přiloženého na tuto tepající výzvu doby, si však v izolaci hýčkají obstarožní rutiny.

Cíle výzkumu společenské transformace musí respektovat jeho multifunkcionální, multidimenzionální a současně i endogenní charakter, konkrétně pak:

- ohled ke složitosti reality vedoucí k propojování pohledů a přístupů jednotlivých disciplín;
- zaměření na dynamiku a dlouhodobý charakter, tj. orientaci na vztahy, hodnoty a struktury;
- politickou využitelnost, tj. koncipování provázaných politik a cest dosahování konsensu.

Nástroje výzkumu společenské transformace musí být výrazně inovovány a zahrnovat koncepty a teorie, které reagují na sterilizující nadměrnou specializovanost společenskovo-vedních disciplín, jakož i na selhání transformačních politik jak na domácí scéně, tak ze strany mezinárodních institucí. Máme zde na mysli zejména:

- moderní teorie ekonomického růstu;
- dynamické koncepty typu inkluze-exkluze;
- mobilizační politiky typu sociální koheze;
- interakční řešení dichotomií typu globalizace-autonomie.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat metodologii zkoumání sociální struktury. Ta za sebou očividně stále vláčí břímě minulosti, které jí nedovoluje stát se aktivním nástrojem analýzy společenské změny. To proto, že průřezové charakteristiky stavu dominují nad charakteristikami dlouhodobými a vývojovými, statistika nad realitou a sledování výsledků či důsledků nad analýzou příčin. Namísto sociálních aktérů se tak badatelé zabývají uměle ohraničenými kategoriemi populace a jejich vnějšími rysy, přičemž zanedbávají zájmový obsah a vztahový rámec sociální struktury. Namísto moderního dynamického paradigma exkluze a inkluze je kontinuováno zastaralé a statické rozdělení společnosti na chudé a bohaté, přičemž rigidní společenskovo-vední diskurs následuje ve stejném duchu i veřejná debata a politická opatření. Přínos moderní sociologie a institucionální ekonomie tak zůstává nevyužit.

1. Poučení z Evropy a světa

Obecně vzato, otázku společenské transformace a jejího výzkumu lze v podstatě položit v kterékoli zemi. Nakonec i v těch nejvyspělejších zemích, jako jsou USA nebo skandinávské státy, se neustále řeší problémy institucionálního prostředí, interakce ekonomiky a ekologie, podnětů k práci, podnikání a vzdělávání, podmínek a souvislostí celkové kvality života atd. Přes nesporný vliv globalizace si jednotlivé kulturní okruhy i země uchovávají svá specifika a nelze si činit iluze o snadném přenášeni „osvědčených receptů“ z jednoho kulturního prostředí nebo společnosti do jiného (např. amerického pojetí flexibility práce do západní Evropy nebo úsporného sociálního zabezpečení jihoasijského typu do středo-evropského kontextu), jakkoli takové uvažování je pro ekonomy „hlavního proudu“ docela běžné. Hodnotové pozadí socio-ekonomické struktury, byť často skryté, na svoji existenci často upozorňuje varovnými signály.

Velmi charakteristický a poučný je protiklad západoevropského a severoamerického systému, zakořeněný ve společenských institucích a očekáváních populace. Velmi často se dávají USA jako příklad řešení problémů ekonomické výkonnosti na základě liberalismu a individualismu. V zásadě jde však o vzor v podstatě nepřenositelný do evropského prostředí. V minulých desetiletích byl evropský model, založený na lepším sociálním zajištění práce, naopak dokonce výkonnější i z hlediska produktivity práce, takže „drahá práce“ zde nakonec i více vynášela. V uvedeném smyslu se také nyní hovoří o „sociální kvalitě Evropy“, která se vyznačuje vyššími sociálními standardy a větším souladem ekonomického a sociálního rozvoje (měřeném indexy HDP a HDI). To ovšem nic nemění na skutečnosti, že expanze sociálního státu již v mnohých evropských zemích překročila únosnou mez a oprávněně se proto volá po jeho revizi a redukci.

Uvedená americko-evropská dichotomie se obráží rovněž v postojích a orientaci mezinárodních institucí. I přes určité sblížení trvá výrazný rozdíl mezi institucemi americkými, opřeny o pilíř neoklasické ekonomie a důraz na makroekonomické prostředí (MMF, Světová banka), a institucemi evropskými, opřeny o welfarové principy dekomodifikace práce a sociální koheze (ILO, Evropská komise). V poslední době došlo k jistému překlenutí mezery mezi nimi, když tzv. Washingtonský konsensus (souhrn elementárních makroekonomických politik) musel čelit nejen kritice zvenčí, ale i zevnitř, a zejména pak konkrétním dokladům své nedostatečnosti [Stiglitz 1997]. Avšak také z druhé strany doposud rigidní evropská stanoviska sociální ochrany zaznamenala v některých zemích značný posun ve směru aktivace práce a podnikání, spolu s důrazem na úspory v sociální sféře [Lind a Hornemann Møller 1999]; nejen liberální USA, ale také „socialistická“ Evropa (naposledy Německo) vyhláší programy daňových škrtů.

Probíhající konceptuální změna přibližuje Evropu liberálním zemím dokonce více, než je na první pohled patrné. To se například týká právě pojmu sociální koheze, který již nelze pojímat v rigidním přerozdělovacím smyslu. Cílené přerozdělování probíhající mezi regiony není zamýšleno jako tlumící komplement trhu, nýbrž naopak jako jeho podpůrný mechanismus. Nejde tu o redukci rozdílů ve výsledcích, nýbrž rozdílů v příležitostech, nejde o vyrovnání ekonomické úrovně, nýbrž ekonomické schopnosti. Jde o vytvoření posilující se spirály, kdy sociální koheze vede k větší konkurenceschopnosti, a ta k dynamičtějším hospodářskému růstu, který pak dovoluje financovat další vyrovnávání. Příklad jihoevropských členů EU, jakož i veleúspěšného Irsku, dokazuje nosnost takové strategie. Keynesiánské dědictví silného státu přerozdělovacího ve prospěch poptávky je

tak zasouváno do pozadí akcentováním nabídkové strany ekonomiky a schumpeterovského pojetí tvořivé destrukce a aktivního podnikatele [Schumpeter 1912].

V porovnání s adaptační a inovativní dynamikou vyspělých zemí, v nichž se vývoj opírá o zakořeněné instituce a kontinuitu tradic, v postkomunistické transformaci jde o projekt velmi specifický a historicky doslova unikátní. Je to dáno neuvědomělou hloubkou brázd, které komunismus zaryl do společnosti, do jejích zažitých hodnot a institucí, a tedy i do postojů a očekávání populace. Minulý režim současně zbavil společnost jejího kritického zrcadla, takže neblahého dědictví si nemusíme být ve všech jeho důsledcích a reziduích vědomi. Souběžně s tím, jak komunismus společnost proměnil (zejména podpořením těch horších stránek v lidském charakteru), podlomil současně hodnotové a poznatkové zdroje její rekonverze (mj. odmítnutím pokory před omezeností lidského poznání). Tím spíše jsou pak přijímány jednoduché „zázračné“ recepty trhu či státu, tím hlasitější je volání po tlusté čáře za minulostí a tím ochotněji jsou slyšeny hlasy, že komunismus byl už překonán: „hlavní kroky transformace již byly provedeny“ (Václav Klaus), nebo „již nejsme postkomunistickou zemí“ (Václav Havel).

Ač je společenská transformace bývalých komunistických zemí procesem daleko složitějším než modernizace institucí standardní západní společnosti, je pozornost věnovaná jí ze strany společenských věd a zčásti rovněž politické sféry nesrovnatelně menší. Přestože máme nesouměřitelně větší problémy v konstitutivních strukturách společnosti, nemůžeme se vůbec měřit s kapacitou vynakládanou na produkci ideového zázemí, analýzu sociálních a ekonomických procesů, institucionálního prostředí, sociální struktury a konkrétních politik v západních zemích. Lze říci, že „transitologii“ je přinejmenším extenzivně věnována větší pozornost dokonce i v Maďarsku a Polsku (v návaznosti na výzkum a lepší kontakty se světem již před rokem 1989) nežli u nás. Zatímco však na Západě je docela běžné, že se špičkoví ekonomové, sociologové a politologové vyjadřují v médiích k aktuálním otázkám společnosti, zde je taková aktivita spíše výjimečná, často je přezírána a někdy dokonce i odsuzována.

V návaznosti na tento handicap pak chybí odborná a veřejná diskuse možných přístupů a projektů, včetně náročnějšího, to znamená více rozumějícího a podněcujícího přístupu médií. Namísto „hry občanů“ mají média sklon hrát spíše „hry politiků“, což lze pochopit jako důsledek nevyzrálosti jak jich samotných, tak občanské společnosti. Zde opět musíme připomenout specifický charakter společenských věd, odlišujících je od přírodních věd, kde badatel není v objektu své analýzy zpravidla nijak angažován. Naopak výzkum společnosti se zpravidla stává součástí její sebereflexe, vstupuje do veřejné debaty a záměrně či nezáměrně ji tak ovlivňuje. Pokud komunikované výsledky přispívají ke kritickému náhledu a krystalizaci sebevědomé občanské společnosti, jde jistě o pozitivní proces. Pokud ovšem negativismus médií (špatné zprávy se lépe prodávají) roztáčí kolo sebesplňujících se předpovědí, problémy se reprodukují a posilují.

Z hlediska společenské transformace lze naše vztahy k Evropě a světu pojmut různým způsobem. Nasnadě je způsob mechanický, tj. kopírování: například budeme-li mít tak nízké daně jako v Irsku, bude se podnikání také tak rozvíjet; budeme-li vydávat na vědu tolik jako ve Francii, bude se náš průmysl obdobně inovovat apod. Jde o očekávání automatické kauzality, bez uvědomění si kontextů a zprostředkujících mechanismů (včetně velmi konkrétních aktérů), které takový účinek vyvolají v život. Méně častý je ovšem způsob organický, kdy se poučíme ze západní metodologie, kterou adaptujeme na vlastní problémy. Zejména bychom se měli poučit z tempa vývoje a úsilí o neustálé metodolo-

gické revize, které neváhají otřást i zdánlivě zafixovanými pravdami – uveďme pro příklad domnělou intaktnost sociálního systému, který je prý natolik pevně zakotven ve struktuře zájmů [Pierson 1994], že s ním nelze efektivně pohnout, nebo argument „middle-class matters“, podle něhož se fiskální transfery nakonec vždy obracejí ve prospěch středních tříd jako nejvýznamnějšího voličstva [Goodin a Le Grand 1987].

Příklady z jiných zemí mohou být nakonec svůdnou léčkou, pokud zcela nerealisticky odmyšlíme hodnotovou výbavu, výkon institucí a sociální strukturu, jež tvoří přirozené zázemí jejich úspěšných politik. Rutinní porovnání a recepty se většinou týkají pouze státu (zda je ho třeba více nebo méně) a peněz (kam a kolik alokovat). Obé může být kontraproduktivní, jestliže vyšší prostředky pouze posílí byrokratickou či jinou klanovou strukturu, která pak ve vlastním zájmu brání jakékoli substantivní změně. Ani umenšení role státu nepomůže, zmocní-li se jeho dřívějších funkcí namísto vzývaného svobodného občana soukromá zájmová síť.

2. Dědictví minulosti

Z historického hlediska je v naší společnosti přítomno dvojí dědictví, předkomunistické a komunistické. Je třeba se vyhnout jednoduché interpretaci transformace jakožto přerušené modernizace navracející společnost k jejím předválečným kořenům. Při veškerém uznání síly tradic předmnichovského Československa je třeba respektovat zejména přítomnost socialistických prvků v postojích k práci a v životních hodnotách, mající své kořeny přinejmenším již v době okupace. Namísto osvícenského příběhu o cestě ke „standardnímu“ kapitalismu západoevropského typu máme spíše co činit s transitivity směsí konfliktních struktur. Nicméně ani na zakořeněné hodnoty a hlubší tradice nelze zapomínat, blízkost Západu působila i přes železnou oponu.

Charakteristickým rysem české společnosti, který se začal zřetelně rozvíjet v době obrození a v počátcích kapitalismu, je její velká sociální stejnorodost. Národ se totiž znovu formoval od počátku 18. století z plebejských kořenů a postupně přetvářel do středostavovské podoby. Zmíněný „elementární demokratismus“ a středostavovství znamená v negativním vymezení, že česká společnost v porovnání s jinými nepoznala tolik extrémů na pólech bohatství i chudoby. V pozitivním vymezení je nejdůležitějším faktem existence silného středního stavu, nejprve představovaného selskou vrstvou, potom početnou městskou maloburžoazií a postupně stále více také intelektuálními profesemi, které požívaly značné společenské prestiže i přes často bídné materiální poměry [Večerník 2000].

První Československá republika, ustavená v roce 1918, představovala propojení „německé industrializace“ s „francouzskou demokratičností“ [Křen 1992: 72-73]. Opírala se především o průmyslový a lidský kapitál českých zemí. Rychlá stabilizace ekonomického prostředí a rozvoj školství byly příznivé pro silný střední stav, který se mohl rozvíjet ve všech svých složkách: podnikatelské a rolnické i úřednické a intelektuální. Vedle vlivů ekonomických působily na jeho reprodukci i významné vlivy sociálně-kulturní. Ke středostavovským tendencím, ať prosazovaným potichu, či hlasitě (vůdčími českými intelektuály, nejčastěji spisovateli-novináři), neodlučitelně patřilo i explicitní nadřazování idealismu nad materialismem, vzdělání nad primitivismem [Čapek 1990: 12].

Vyvinuté sociální cítění národa, jež tento vývoj doprovázelo, vykrystalizovalo mimo jiné do vyspělého systému sociálního zabezpečení. Odpovídající očekávání, spolu s dalšími různými proudy a pohnutkami, se slévaly do silící podpory socializujících tendencí, jež vyvrcholily v poválečné atmosféře pod tlakem příchodu Rudé armády do střed-

ní Evropy. Všichni hovořili o socialismu, nikdo však tehdy nepomyslel na socialismus sovětského typu, nýbrž očekával se socialismus moderní, odpovídající vyspělosti země [Peroutka 1947: 123]. Násilné prosazení „reálného socialismu“, zprvu jeho nejtvrďšího typu stalinského ražení, celou myšlenku dokonale degradovalo a ve svých důsledcích pak nakonec vedlo k tabuizaci (jakéhokoli) socialismu ve prospěch (verbálního) liberalismu v období bezprostředně po listopadu 1989.

Komunistický režim však nebyl úspěšný v prosazení totality do hloubi společnosti a jen zčásti se mu podařilo eliminovat tichou opozici většinové společnosti v oblasti vzdělání, kultury a komunitního života. Například učitelé v sobě dlouho nesli étos minulých časů a podprahově jej přenášeli na své svěřence. Nezamýšleným, byť pochopitelným důsledkem snahy o redukci života na pouhou reprodukci průmyslové pracovní síly byla kultivace přizpůsobivého a vynalézavého chování jednotlivců a rodin umožňujících jejich přežití i ve skromných materiálních a duchovních podmínkách. Ochuzení z hlediska specializované odbornosti tak bylo kompenzováno jistým obohacením v univerzalitě a adaptibilitě, byť většinou samouckého typu. To vytvořilo potenciál nabízející se k využití zejména v drobném podnikání umožněném ve větším rozsahu až po listopadu 1989, a to zejména tam, kde mohli jednotlivci prorazit bez větší spolupráce institucí.

Přes velké úsilí se totalitnímu systému nepodařilo vytvořit „nového člověka“, a to nejen v pozitivně idealistickém (jak jinak!), ale ani v negativně démonickém smyslu. Neexistuje nějaký „homo sovieticus“, který by představoval protipól normálního lidství, je jen koncentrace obecných špatných rysů člověka, které najdeme kdekoli na světě, kde selhal civilizační proces: sobectví, závist, prospěchářství, bezohlednost a pragmaticky klanové chování. Na druhé straně ale nelze vše připisovat situačním faktorům [Shiller, Boycko a Korobov 1992], po jejichž odeznění by se lidské postoje a chování vrátily samočinně k normálu. Fakt, že špatné vlastnosti byly po desetiletí odměňovány a dobré trestány, samozřejmě zanechalo hluboké brázdy v lidské mentalitě a vzorech chování přenášených – rovněž zneuznávanou – rodinou. Není-li „komunistického člověka“, neznamená to, že neexistují jeho rezidua.

V polistopadovém období proběhla řada změn, jejichž obecné hodnocení je nutně ambivalentní, které však každopádně vedly k demontáži předchozího systému centralisticko-polofeudální ekonomiky a obrátily ji směrem k výkonové tržní ekonomice. Spolu s otevřeným prostorem svobody se poněkud naivně očekávalo prosazení meritokracie. Zatížení reforem „prvotním hříchem“ bylo obrovské a „pokuty za rychlost“ [Mlčoch 1997] nečekaně velké a dlouhodobé. Jakkoli přísně lze tyto počátky posuzovat, byly založeny i dobré směry. Poukažme na některé hlavní procesy, jejich problémy a možnosti vyústění.

Vlastnické struktury. Privatizační proces proběhl formální a administrativní cestou zastírající reálné procesy odehrávající se v zájmových a klanových propleteních, a tedy také bez zřetele k výslednému ekonomickému efektu alokace majetku a sociálnímu profilu nových vlastníků. Coaseův teorém zde posloužil k formulaci předpokladu, že až budou – v podstatě jakkoli – rozdělena vlastnická práva, vytvoří se podmínky k tomu, aby byl majetek alokován do rukou finálních odpovědných vlastníků, díky působení tržních mechanismů. V souladu s tím byla za nejdůležitější pro dosažení cíle považována rychlost, nutná v zájmu „překonání propasti jedním skokem“ [Sachs 1991] a také k tomu, aby se minimalizovaly možnosti rozchvácení majetku v období bezvlády [Klaus a Tríska 1995]. Přes kolosální ztráty národního majetku a pokračující problémy se vlastnická struktura po

deseti letech postupně usazuje a pročišťuje, mj. i díky masivnímu vstupu zahraničních investorů. Existuje tedy šance postupně zprůhlednit postupně majetkové struktury a prosadit odpovědnost vlastníků vůči zaměstnancům i státu.

Manažerské struktury. V rámci velké privatizace jednoznačně dominovalo schvalování projektů předložených staronovými manažery jednotlivých firem, kteří tímto způsobem mohli efektivně využít vnitřních informací a nahromaděného sociálního kapitálu. Nikoli lidský kapitál a podnikatelské zaujetí, nýbrž předchozí pozice, kontakty a informace (a někdy také nové přechodné aliance a bartery) byly skutečně rozhodující pro úspěch předkládaných privatizačních projektů. Výběr manažerů se podepsal i na dalším osudu podniků, které byly spravovány ve stylu „homo se assecurans“ přežívajícím z plánovaného hospodářství [Hlaváček et al. 1999] namísto moderního managementu. Ovšem také na nejvyšší úrovni společenského řízení mohly fungovat dohody smířující minulost s budoucností, resp. obalující kontinuitu rétorikou změny [Eyal, Szelenyi a Townsley 1998].

Motivace ke vzdělání. V obrazu životního úspěchu v 90. letech nejprve nadějně vystoupily do popředí výkonové faktory (mít vzdělání a schopnosti, být nadaný a usilovně pracovat), v jejich druhé polovině však opět ustoupily do pozadí, zatímco do popředí se dostaly různé aspekty sociálního kapitálu, tj. mít dobré styky a známosti, vyznat se v tlačenici [Matějů a Lim 1995]. Nicméně i přesto kontinuálně stoupá zájem o vzdělání indukující přesvědčení, že jde o nejdůležitější životní investici z hlediska trhu práce i životního stylu. I když v mnohém jde o honbu za „credentials“ (přičemž diplomy jsou u nás zatím rozlišeny jen podle stupně, nikoli podle typu a kvality vzdělání), povědomí důležitosti vzdělání nepochybně expanduje. Lze očekávat, že postupně se bude vzdělání prosazovat i svými substantivními prvky, tj. mírou inovace, tvořivosti a samostatnosti v práci, pro kteréžto vlastnosti zaměstnavatelé vzdělání – podle některých ekonomických teorií – používají jakožto nejdůležitější „signaling device“ vypovídající o kvalitě pracovníka [Spence 1973].

Podněty k práci. V mezinárodním srovnání postojů se u českých pracovníků projevují recidivy komunismu, totiž pocit jistoty zaměstnání kombinovaný s nespokojeností (ISSP-1997). S těmito názory souvisí i poměrně lhostejný přístup k vlastnímu zaměstnání a slabá loajalita vůči zaměstnavateli. Čeští dotázaní uvádějí nejméně často pocit hrdoosti na svoji práci, zároveň by své současné místo ochotně změnili, kdyby se naskytla vhodná příležitost. Pouze třetina ekonomicky aktivních osob sděluje, že se tempo jejich práce v porovnání s obdobím před rokem 1989 zvýšilo (nejvíce samozřejmě u živnostníků a podnikatelů), a dokonce jen pouhá pětina pracovníků se domnívá, že jejich kvalifikace je dnes využita lépe než za starého režimu (Ekonomická očekávání a postoje 1998). I z tohoto hlediska se však klima práce mění a diferencuje směrem k vyšší náročnosti. Změna v tomto ohledu je sevřena dvěma mantinely: úsilím o zvýšení výkonových standardů práce ze strany zaměstnavatelů (hraničící někdy s vykořisťováním práce) a úsilím o zvýšení jejich sociálních standardů ze strany zaměstnanců (sahající v případě monopolistických odborů občas k vydírání).

Státní administrativa. Také státní instituce fungují ambivalentně. Na jedné straně v porovnání s jinými reformními zeměmi vykazuje naše byrokracie tradičně vcelku únosnou míru loudavosti a dosavadní transformace byla podle převažujícího názoru „zúřadována“ poměrně dobře [Orenstein 1994]. Na druhé straně se ovšem státní aparát zdvojnásobil a s ním se neobyčejně rozšířilo i korupční prostředí, k němuž navíc přispívá chaotická legislativa. I když myšlenka malého, ale silného státu se nikdy neprosadila a

často dokonce ztrojené okresně-krajsko-ministerské řízení k průhlednosti administrativy určitě nepřispívá, můžeme i v tomto směru očekávat jisté posuny k lepšímu, dané zlepšující se kvalifikací personálu, jeho technickým vybavením i výhodami zaměstnání ve státní správě v prostředí turbulentního trhu práce. Je otázka, zda po svém uzákonění budou privilegia státních úředníků vyvážena jejich pracovitostí, neúplatností a vědomím odpovědnosti vůči občanům.

3. Rizika transformace

Transformace byla konceptuálně pojata především jako ekonomická. Její učebnicí se stala neoklasická ekonomie, a to nikoli na základě volby z nabízejících se variant, nýbrž v důsledku své jednoznačné aktuální dominance ve vyspělém světě. Tento „hlavní proud“ představuje především ekonomii formální a nikoli substantivní, tj. týká se mechaniky fungování abstraktních individuálních aktérů a nikoli zaštiťujících institucí a konkrétních forem chování. Proto v rané fázi transformace expandovalo spoléhání se na samočinnost trhu mnohem rychleji, než kolik odpovídalo jeho iniciační kapacitě a než kolik společnost mohla reálně unést. Podle principu kyvadla namísto obav z všemocného státu nastoupily spíše nadměrné a někdy možná i účelově přehrávané obavy z přílišného zasahování do svobod jednotlivce, sahající až k nemístné toleranci k jednání na hraně nebo i za hranicí legality. Liberální teorie tak zaštitila praktiky zhasnutého světla nad rozchvacováním národního majetku, těžko říci nakolik záměrně.

Společenská transformace ovšem nemůže být dovršena, dokud trhy nezasáhnou nejen formální, ale také substantivní aspekt ekonomiky. Ten zahrnuje ekonomické instituce (v první řadě soukromé vlastnictví s instituty jeho ochrany a vynucování práva), ekonomické chování (založené nejen na „peněžním pojivu“, ale také na důvěře mezi obchodními partnery a dalších tradičních hodnotách) a ekonomické aktéry s jejich zakoreněným chováním (individuální i kolektivní aktéři, jako jsou zástupci opačných stran industriálního dialogu, lobbisté, ale také zájmově vyhraněné společenské skupiny). Problémy hospodářského poklesu v letech 1996-1997 obnažily právě nedokončenost transformace v tomto substantivním smyslu. Výhodisko bylo nalezeno v obnovení extenzivního typu rozvoje ekonomiky, založeném především na zahraničních investicích, ale rovněž na „revitalizačním“ angažmá státu ve velkých podnicích.

V ohlušení „mainstreamovou ekonomikou“ zůstala zcela zasuta zkušenost jiných ekonomických škol, které namísto s matematikou a předpoklady pracovaly s právem a realistickou představou o chování jednotlivců a institucí. Jde o tzv. *Ordo liberalismus* Freiburské skupiny ekonomů (Walter Eucken, Franz Böhm, Alfred Müller-Armack, Alexander Rüstow a další). Tato škola odmítala, že by si směna sama vytvářela morální a sociální dimenzi a snažili se najít obranu proti kartelům a nátlakovým skupinám, které nakonec likvidují trh a svobodnou smlouvu. Ve zcela svobodné demokracii se stát totiž stává kořistí nátlakových skupin [Barry 1993: 14]. Principy sociálně tržní ekonomiky jsou nejvíce spjaty se jménem Ludwiga Erharda, který je po roce 1948 s úspěchem uplatnil v obnově německého hospodářství. U nás však namísto rozumné míry aplikace byly dílem bagatelizovány (v pojetí ODS), dílem deformovány (v pojetí KDU-ČSL razícím sociálně-tržní ekonomiku jako směs trhu a sociální solidarity).

V souvislosti s kýženým obratem k právnímu a společenskému „zapouzdření“ tržní ekonomiky si musíme uvědomit, že komunismus v jistém smyslu rozvíjel a podporoval právě to, co by odpovídalo hypotetickému a učebnicovému „neoklasickému chování“, jež je vlastně založeno na ryzím individualismu a sociálním vykořenění. To právě *Ordo libe-*

ralismus předpokládal a tomu navrhoval preventivně čelit legislativou a omezením státu, usilující o nalezení efektivní střední cesty mezi „laissez-faire“ a „Leviathanem“, obou plodících morální relativismus. Shrňme zde v návaznosti na naši předchozí analýzu [Večerník 1997] hlavní charakteristické rysy komunistického systému:

Atomizace. Komunistický systém především vykořenil nebo výrazně oslabil pouta mezilidské spřízněnosti a zbavil reálného obsahu takové pojmy, jako jsou „národ“, „obec“ nebo „stav“ (ve smyslu profesní komunity), přičemž je nahradil mechanickým a administrativním vztahem jednotlivého (navíc však ještě neplnoprávného) občana ke státu. Příbuzenské a rodinné vztahy byly poníženy na „nukleární rodinu“ ztotožněnou s hospodářící domácností. Tím, že systematicky rozrušoval sítě občanské společnosti, minulý režim cíleně pokořoval jednotlivce a přetvářel si je na standardizované jednotky fungující v rámci státního aparátu. Tím ovšem zároveň jedince izoloval a „osvobozoval“ od sociálních vztahů, což je v souladu s předpoklady neoklasické, individualistické perspektivy.

Demoralizace. V programovém úsilí o zničení atributů „buržoazní společnosti“, považované za trvalou hrozbu nového režimu po jeho násilném ustavení, komunisté systematicky ničili morální základy lidského chování. Nejen fungování církví, ale všechny aktivity směřující k morální výchově byly potlačovány ve prospěch ateistické výchovy. Struktury občanské společnosti byly zčásti zlikvidovány, zčásti pak centralisticky podřízeny stranicko-státnímu vedení. V ekonomické oblasti založené na přerozdělování se tak potichu, přitom však bez velkého skrývání nastolilo vyhledávání prospěchu na úkor druhých (*rent seeking*) jako vůdčí princip. Zatímco dosahování blahobytu nezákonnými způsoby je jistě s atributy „neoklasického chování“ neslučitelné, osvobození od morálních předpokladů mu naopak odpovídá. Morálka je totiž vůči trhu podle tohoto přístupu endogenní, nikoli exogenní. Neoklasická ekonomie také nezná nic jiného než jednotlivé aktéry hledající svůj soukromý prospěch.

Materializace. Podle marxistické doktríny je uspokojování materiálních potřeb hlavní motivací lidského chování a společenského vývoje. Ekonomická struktura (soustava výrobních vztahů) představuje v tomto pojetí základnu společenského života jako celku, přičemž právní a mravní normy jsou od uvedené základny pouze „odvozeny“ nebo jí „produkovány“. Vytvářejí tak druhotnou „nadstavbu“, která vlastně nemá autentický vnitřní život či schopnost zásadních změn. Prvořadá role ekonomiky, ekonomické základny a materiálních potřeb v zásadě odpovídá i neoklasické perspektivě, byť se v předpokladech od marxismu liší tím, že hierarchie spotřebitelských preferencí je v něm individuálně specifická, na rozdíl od společenské danosti lidských potřeb v marxismu. Je marné tvrdit, že ekonomie je vědou o vzácných statcích a preferenčním rozhodování v jejich nejširším spektru od čistě materiálních statků až po vysoce duchovní hodnoty. Společenská realita je materií obtížena a ziskotvorné intence budou vždy preferovat výběry výnosných materiálních statků namísto nevýnosných statků spirituální povahy.

Je však velkou otázkou, zda ony „neoklasické ctnosti“, které komunismus, ať už v souladu se svojí ideologií, nebo proti jejím intencím v minulosti prosazoval a nám pro budoucnost zanechal, představují pozitivní výbavu právě pro obnovující se kapitalismus. Jde o to, zda neoklasické chování je postačující podmínkou pro vznik tržní ekonomiky a její ukotvení. Racionální chování jedince nemusí totiž nutně vést k růstu blahobytu pro společnost. Právě okřídlený Smithův příměr o neviditelné ruce trhu nezáměrně odkazuje na to, že tato „neviditelná ruka“ vlastně nebyla ničím jiným než explicitními hodnotami

(stráženy příslušnými institucemi) implicitně panujícími mj. i v oblasti tržních transakcí, kde bránily šíření jedněch druhými, kartelizaci a monopolizaci, přičemž současně podporovaly důvěru mezi obchodními partnery, která je vlastně prázkladem fungování onoho pouze zdánlivě abstraktního tržního mechanismu.

Atomizace, demoralizace a materializace polistopadové české společnosti navázaly na charakteristiky společnosti předlistopadové. Atomizace má například velmi explicitní manifestaci v odkládání sňatků a rodinného života. Demoralizace velmi neblaze poznamenala privatizační proces, který se stal do značné míry kořistí insiderů a spekulantů propojených zčásti kontinuuujícími, zčásti nově účelově vytvořenými zájmovými sítěmi. Materializace byla obrovsky podpořena vpádem nadnárodních společností na vyprahlý spotřebitelský trh s ohlušujícím marketingovým doprovodem. Ačkoliv také „alternativní síly“ dostaly stejnou svobodu se rozvinout, bez potřebného zázemí a nakonec i bez větší státní podpory měly malou schopnost takovému náporu čelit. Zpětná bilance státních prostředků vydaných na podporu těch či oněch sil vyznívá katastrofálně ve prospěch podpory „moderních“ hodnot oproti „tradičním“.

V uvedené přízemní logice se odehrála i privatizace jakožto největší společenský proces, nejen pokud jde o přeměnu samotné struktury vlastnictví, ale také přeměnu obecného hodnotového prostředí. Obrazně řečeno, za ztráty bank a podniků, které se dnes v jejím důsledku ze státního rozpočtu splácejí a budou ještě dlouho splácet, jsme si „nakoupili“ konejšivě nízkou nezaměstnanost počátků transformace a levný sociální smír. Nebylo však lepší finančně podpořit tehdejší elán začínajících podnikatelů než staré managementy řídící nepružné socialistické kolosy? Nebylo lepší investovat do vzdělání a výzkumu, jež především dnes ženou ekonomický růst? Rozhazovačná politika bank a jejich temné propletence s politickou mocí otrásly vírou občanů v liberální řád. Namísto levné „čínské zdi“ mezi podniky a bankami byla draze zaplácena široká dálnice mezi oběma.

V rané transformaci tak byly státem paradoxně podporovány adversní hodnoty, konkrétně deformované motivační prostředí pro práci a podnikání. Neboť nebylo horšího poselství pro obrozující se tržní ekonomiku, než že bohatství pochází z přerozdělování existujícího, nikoli z tvorby nového. Jedno přerozdělení totiž zákonitě plodí druhé a dluhy se valí do budoucnosti. Stejně neblahé je ovšem i poselství, že úspěch člověka nezáleží na jeho výkonu, nýbrž na jeho klientelistických vazbách. Obé spolu úzce souvisí, neboť v zemích, kde se hodně přerozděluje, jsou známosti tím nejcennějším kapitálem. V novém tisíciletí se tak bude platit za postkomunismus let devadesátých. Splátky budou podlamovat výkonnost ekonomiky, antimeritokratické hodnoty demotivovat práci a podnikání. Neboť větší ztráty totiž plynou zpravidla nikoli z toho, co zmizí, rozkrade a poničí se, nýbrž z toho, co se v důsledku nepříznivých okolností a chybějících podnětů vůbec nevytvoří.

4. Selhání společenských věd

Zkoumání společenské transformace je především doménou společenských věd. Jejich postavení je však z tohoto hlediska schizofrenní, neboť jakkoli transformaci analyzují zvenčí, nejsou od ní odděleny, nýbrž jsou její součástí. To znamená, že ji nepřímou ovlivňují, a to nejen nutně tím, co a jak činí, ale i kde a co nekonají. Uvedená interakce je tedy těžce poznamenána *path dependency*, a to jak na straně společnosti, tak společenských věd a jejich vztahu k ní. Z mnoha hledisek je zřejmě oprávněné hovořit o selhání společenských věd v minulé dekádě, ať již v tematických prioritách, nebo v obecné metodolo-

gii a společenském uplatnění. Společenským vědám můžeme oprávněně vytýkat i nedostatek efektivnosti jejich výzkumu a veřejného prosazení v přelomovém období. Týká se jich to však v různé podobě i míře a je samozřejmě otázkou, do jaké míry se mu dalo vyhnout nebo úspěšně čelit.

K selhání mohlo dojít i tam, kde se sice navenek kompletně vyměnilo teoretické paradigma, zůstal však stejný způsob jeho užití, a tedy do značné míry i implicitní metodologie. *Ekonomie* například zcela vyměnila marxistický politicko-ekonomický diskurs za „mainstreamovou“ neoklasickou ekonomii – přitom ji ale aplikovala neméně doktrinárně a imperiálně jako předtím marxismus. Nový slovník se objevil ve starých kadlu-bech, aby zvěstoval sice zbrusu novou, opět však jedinou možnou pravdu. Abstraktní poučky ekonomického liberalismu byly hlášány souběžně s provozováním krátkodechého pragmatismu v konkrétní řídicí činnosti. Ekonomický institucionalismus byl marginalizován, všechny disciplíny přemostující mezeru mezi ekonomikou, právem a sociologií ponechány stranou, některé jako by ani vůbec neexistovaly. Veřejná debata o těchto problémech se nekonala, přestože šlo o otázky poměrně snadno komunikovatelné, s auditoriem v dychtivém očekávání.

Bylo ovšem především povinností *sociologie*, aby ukázala, že ani ekonomické zákony tržní ekonomiky, ani kapitalistické hodnoty a ctnosti nejsou přírodní, nýbrž společenské povahy. Nejsou tedy předem dány, nýbrž musí být cíleně pěstovány a prosazovány. Především sociologie (když u nás nebyla sociální antropologie) měla poukazovat na odlišnost „formální“ a „substantivní“ ekonomie v duchu Karla Polanyiho [Polanyi a Arensberg 1957], na neopominutelný „morální rozměr“ ekonomie v intencích Amitaie Etzioniho [1988] či na „vkořeněnost“ norem ekonomického jednání do společnosti podle Marka Granovettera [1985]. Ze všech těchto proudů ekonomicky realistického myšlení se slévá jednoznačný důkaz pro to, že proměna legislativního prostředí nemění automaticky chování. Může dojít i k opaku, když si staré stereotypy (a je reprodukcující klany) přizpůsobí nová pravidla a instituce.

Sociologie se rovněž měla zřetelně odlišit od *výzkumu veřejného mínění*. Bylo na ní, aby ukázala, jak povrchní a proměnlivé jsou často zjišťované postoje lidí, jak zprostředkované jsou vazby postojů k hodnotám, jaké jsou konjunkturální faktory percepce reality, jež působí na formulaci názorů, jak teprve kontextuální analýzou celého spektra postojů se můžeme dobrat reálnějšího pohledu na věc. Namísto toho naopak dopustila, aby se v povědomí občanů a politiků výzkum veřejného mínění a sociologie v podstatě ztotožnily, resp. první zastoupilo a přehlušilo druhé. Současně z nedostatku analytických informací se názory občanů staly velmi populárním mediálním tématem, a je jim tedy přisuzována větší váha než v západních zemích. Indiferentní přístup sociologie k této otázce je součástí chybně (pokud vůbec jakkoli) pojatého problému adekvátní reflexe společenské transformace.

Kromě jiného to byl právě *občanský rozměr transformace*, který se měl stát významnou výzkumnou doménou sociologie. To znamená právě zaměření na reálně uplatňované hodnoty a každodenní chování včetně alespoň elementární identifikace zmatení, které do společnosti posedlé šancemi zbohatnutí vypouštěly roje tehdy legislativně i mediálně nedotknutelných spekulantů. Ofenzivnější sociologie mohla přispět k ukázání břemen minulosti a léček všech snadných cest. Fakticky však k tomu řekla mnohem méně, než měla a navíc spíše ústy jednotlivců než soustředěnou prací státem placených institucí. Je samozřejmě otázkou, zda mohla být hned po roce 1990 na svůj úkol připravena. Na

rozdíl od ekonomie či historie, které si i v normalizaci uchovaly jistý profesionální status a otevřenost do světa, se sociologie nacházela v zuboženém stavu. Zaslouhuje-li si omluvu za minulá selhání, měla by se k nim alespoň sebekriticky postavit a zejména prokázat, že dnes už je na své úkoly připravena.

Historie měla alespoň na startu suplovat chybějící sociální antropologii i sociální psychologii ve vystižení hodnotových kořenů české společnosti a reziduí dramatu, k nimž došlo v jejích moderních dějinách, jako byl například odvrát od mnohonárodního Rakouska-Uherska a obrát k čechoslovakismu (zakládající národní a jazykovou výlučnost), příklon ke vzdáleným mocnostem následovaný traumatizujícím vlivem mnichovské zrády (zakládající obrát k Rusku), poválečný příklon k socialismu, diskreditovaný vzápětí komunistickým pučem (rozvíjejícím třídní averzi), Pražské jaro (exkulpující část komunistů a završující ve svých důsledcích vykořenění společnosti z předválečných tradic), listopadovou „sametovou revolucí“ (přinášející porážku komunismu bez větších vnitřních zásluh a zároveň doposud nepřiznaný historický kompromis s komunismem a jeho atributy).

Intenzivnější veřejná debata o všech těchto problémech a reziduích by zřejmě dovedla společenskou vědu k diskusi otázek opožděné hodnotové a institucionální proměny společnosti, přetrvávajícího propojení ekonomických a politických struktur, nesouladu formálních a obsahových změn na různých úrovních. Nepřestřižená pupeční šňůra s minulostí však zabránila na výzvy doby energicky reagovat, instituce se uzavřely do sebe a zacyklily v pohodlné klanové rutině. Jakoby perfidně ponechala „společnost“ vědu vědcům, aniž by na ně kladla minimální požadavky a předložila by jen rámcovou společenskou objednávku. Možná ona imaginární „společnost“ spoléhala na to, že právě věda sama si bude nejlépe formulovat společenskou objednávku a vnutí se svými odpověďmi politikům a veřejnosti. Věda se však nevydala ani cestou expertíz jakožto jednoho z elementárních typů výzkumného výstupu a v předstírání ochrany statusu nepolitičnosti (?) se tak ochudila o významnou výzvu, kterou jí transformace spolu s otevřením bran do světa a svobody bádání přinesla.

Pro budoucnost tak zůstává většina úkolů otevřena. Konkrétněji řečeno, otevírají se tyto propojené a na sebe navazující úkoly týkající se přístupů a problémů společenskovo-vědního výzkumu ve specificky transitivity situaci:

- překonání disciplinárních bariér, a tím i jednostranných pohledů na společnost, především otupení dichotomie mezi „ekonomií“ a „společností“ (komplexnost);
- proměna jednorozměrného a statického konceptuálního aparátu ve vícerozměrný a dynamický, mj. prosazení aktivních termínů „životní příležitosti“, „sociální koheze“ apod. (dynamika);
- pochopení endogenosti, a tedy i uznání latentní politické dimenze společenskovo-vědního výzkumu, kterou je nutné s plným nasazením převést z implicitní do explicitní roviny (politická dimenze).

Komplexnost

Zatímco ekonomie myšlení velí co nejvíce abstrahovat a soustředit se na jednu rovinu, dimenzi či úhel pohledu společenské krajiny, realistický přístup zase přikazuje propojovat a navzájem obohacovat různé metodologie. Společenskovo-vědní a humanitní disciplíny nabízejí komplementární i překrývající se pohledy a měli bychom tedy co nejvíce využívat jejich průniků. Ukážeme to na jednom segmentu jinak obrovského pole, který nejlépe

odpovídá autorovým zájmům – na propojení ekonomického a sociologického pohledu ve studiu transformace. Porovnáváme zde standardní ekonomický přístup s komplementárním, zčásti ale i konkurenčním přístupem socio-ekonomickým (schéma 2). Zatímco oba přístupy jsou abstrakcí z nekonečně složitější reality, v jednodimenzionálním ekonomickém přístupu je abstrakce dovedena příliš daleko a s ní pak i zjednodušující redukce společenské skutečnosti – jakkoli upřímně může být pokládána za podstatu věci samotné.

Schéma 2. Ekonomický a socio-ekonomický přístup k transformaci

<i>Charakteristiky přístupu</i>	<i>Standardní ekonomický přístup</i>	<i>Komplementární socio-ekonomický přístup</i>
<i>Pojednávání sociálních problémů</i>	náklady transformace	součást sociální změny
<i>Úhel pohledu</i>	zvenčí	zevnitř
<i>Kritéria</i>	kvantitativní	kvalitativní
<i>Role historie</i>	diskontinuita (reformní kroky zakončené v určitém čase)	kontinuita (path dependency, nekončící příběh)
<i>Lokalizace sociálních problémů</i>	na okraji hlavního procesu	v samém jádru socio-ekonomické struktury
<i>„Normální stav“ systému</i>	rovnováha (a její distorze)	zájmový konflikt (vyjednávání a dosažený konsensus)
<i>Časový horizont</i>	krátkodobý a střednědobý	střednědobý a dlouhodobý
<i>Socio-ekonomická struktura je viděna jako</i>	výsledek transformace	součást a podmínka sociální změny
<i>Ekonomie je konceptualizována jako</i>	formální disciplína (racionální výběr)	substantivní disciplína (institutionalizované vztahy)
<i>Ekonomika je chápána jako</i>	autonomní, nezávislá, ovládaná vlastní logikou	„zapouzdřená“ v socio-ekonomické struktuře
<i>Podoba socio-ekonomické struktury</i>	hierarchické vrstvy	zájmové, konfliktní skupiny
<i>Zdroje a kanály změny</i>	mechanismy (trhy)	aktéři (sociální skupiny)

Podle standardního ekonomického přístupu jsou sociální problémy považovány za cenu placenou za reformy. Hovoříme pak o sociálních nákladech transformace, případně i kvantitativně odhadnutelných. Na společenský vývoj se díváme jakoby zvenjšku a především z hlediska přeryvu, který transformace přináší. Širší socio-ekonomický přístup je takový, že se na vývoj díváme z nitra společnosti a spíše z hlediska kontinuity, kterou transformace umožňuje. Spolu s kvantitativními kritérii sledujeme rovněž kvalitativní proměnu socio-ekonomické struktury. V dikci tzv. nové ekonomické sociologie jde o zakotvení (*embeddedness* podle Marka Granovettera) či zapouzdření (*encapsulation* podle Amitaie Etzioniho) ekonomického jednání v sociální struktuře. Ať volíme kterýkoli z obou přístupů, prvořadou pozornost bychom měli věnovat nejen přerozdělování, nýbrž i zpětnému vlivu redistribučních politik na tvorbu národního produktu [Večerník 2001].

Možností propojování různých přístupů je samozřejmě nekonečně mnoho, a zejména v posledních dekádách vznikla celá řada hraničních disciplín, které se zabývají institucemi, sociální strukturou, hodnotami apod. (schéma 3). K podobnému propojování a prolínání oborů dochází také v přírodních vědách a nepochybně právě z hraničních pro-

jektů přicházejí v poslední době ty největší objevy. V našich společenských vědách se však disciplinární hranice křečovitě udržují, a to i v rámci institucí, kde je přitom jejich překračování teoreticky velmi snadné a kde by se po něm mělo přímo volat (jako například v grantových agenturách, kde namísto výzev k interdisciplinárním projektům a jejich upřednostnění zjišťujeme jen rutinu zaběhaných oborů, popř. přehazování projektů překračujících hranice oborů jako horkého bramboru z jedné komise do druhé).

Schéma 3. Výzkum institucí v různých hraničních disciplínách

Ekonomické disciplíny

- teorie veřejné volby – konstituční ekonomie (James Buchanan, Gordon Tullock)
- ekonomie vlastnických práv
- právo a ekonomie
- nová institucionální ekonomie (Ronald Coase, Douglas C. North, Oliver Williamson)
- nová institucionální historie
- economic-sociology (Gary Becker)

Sociologické disciplíny

- nová ekonomická sociologie (Mark Granovetter)
- socio-ekonomie (Amitai Etzioni)
- teorie sociální struktury (Ivan Szelenyi)
- sociální antropologie (Karl Polanyi)
- ekonomická antropologie (Pierre Bourdieu)
- ekonomická etnografie (Vivian Zelizer)

Politologické disciplíny

- politická ekonomie
- teorie sociálního státu (Gøsta Esping-Andersen)
- teorie transformace (Claus Offe)

Historické disciplíny

- historická antropologie (škola Annales, pokračovatelé Fernanda Braudela)
- ekonomická historie (pokračovatelé Maxe Webera)

Dynamika

Důraz na dynamiku (růst, rozvoj či modernizaci) zní samozřejmě a každý se jím rád ohání. Přitom se ale k analýze používá statický a bezkontextuální konceptuální aparát, který nakonec nachází svůj účel jen sám v sobě. To se například týká pasivního a statického členění společnosti na bohaté a chudé, které stále přežívá v části sociálně-strukturálních analýz, přestože ve světě už bylo dávno nahrazeno dvojicí pojmů inkluze-exkluze jakožto konceptů aktivních a dynamických. Jiným charakteristickým příkladem je koncept střední třídy, který se přímo nabízí k použití pro procesuální a hodnotovou analýzu, namísto čistě popisných funkcí, které doposud převažují a v jejichž užití je navíc značně zjednodušován či deformován. Jeho aktivní užití dokumentuje například moderní výklad ekonomického růstu sledující řadu hledisek namísto jednorozměrného pohledu v duchu ekonomického „mainstreamu“.

Podle ekonomů Engermana a Sokoloffa [1997] na rozdíl od zemí obdařených přírodním bohatstvím, jež dovolilo vytvoření parazitní horní vrstvy uzurpující národní bohatství, jsou společnosti se silnou střední vrstvou lépe schopny těžit ze svého lidského kapitálu. Ekonom Světové banky William Easterly v této souvislosti explicitě zavedl

termín „středostavovský konsensus“ pro vyjádření objektivní situace relativní sociální rovnosti a etnické homogenity, která významně určuje vysokou úroveň příjmů, růstu a veřejných statků. Na ekonomických a sociálních ukazatelích osmdesáti zemí světa pak statisticky prokázal, že společnosti se silnou střední třídou vykazují větší akumulaci lidského kapitálu a lepší infrastrukturu, a v důsledku toho mají vyšší příjmy a ukazatele růstu, více demokracie, méně politické nestability, modernější strukturu sektorů a vyšší míru urbanizace [Easterly 2000].

Schéma 4. Hodnotový konsensus z hlediska dělnické a střední třídy (stylizace)

<i>Oblast</i>	<i>Dělnická třída</i>	<i>Střední třída</i>
<i>Čas obrácen k</i>	minulosti (akumulovaná práce)	budoucnosti (tvořivá destrukce)
<i>Hodnocena je převážně práce</i>	fyzická, rutinní	duševní, řídicí
<i>Ekonomický růst založen na</i>	výrobním kapitálu	lidském kapitálu
<i>Hodnota zboží se tvoří na straně</i>	nabídky (náklady)	poptávky (přitažlivost)
<i>Spotřeba se orientuje podle</i>	potřeb	preferencí
<i>Sociální spravedlnost se týká</i>	výsledků	příležitostí
<i>Sociální struktura má spět k</i>	jednolitosti, homogenitě	rozmanitosti, diferenciaci
<i>Společenská smlouva se týká</i>	sociálních jistot	sociálních příležitostí
<i>Role podnikatele chápána jako</i>	přívěsek kapitálu (Marx)	nositel inovací (Schumpeter)
<i>Preferovaný typ podniku</i>	velký	malý a střední

Středostavovský konsensus lze však podle našeho názoru pojmout ještě v širším pojetí, a to právě k výkladu společenské transformace a s ní spojené přeměny hodnot. Tento přístup vynikne v kontrastu středostavovského hodnotového systému k hodnotovému základu ideologie dělnické třídy (schéma 4). Východiskem Marxových úvah [Marx 1954] končících předpovědí všeobecné socialistické revoluce byla pracovní teorie hodnoty tvrdící, že hodnota zboží je objektivně určena vloženou společensky nutnou prací. V důsledku to tedy znamená, že rozhodující je strana nabídky a dělnická práce vykonaná v minulosti, zatímco duševní či řídicí práce je druhořadá, stejně jako inovace otevřené do budoucnosti. Materiální výroba a nabídková strana jsou vyzdviženy v neprospěch služeb a poptávkové strany, jež by se měla omezit na racionální potřeby. Takto byly vlastně legitimizovány konfiskace soukromých výrobních prostředků a důsledkem byly nakonec i snahy zpomalit nebo dokonce zastavit historický čas, jak nasvědčovala výroba stále stejných produktů za poměrně stálé ceny v komunistickém režimu.

Dlouhá historie vytváření alternativy vůči pracovní teorii hodnoty vyvrcholila „marginalistickou revolucí“ v ekonomii a formulací subjektivní definice hodnoty, zdůrazněné zejména rakouskou školou. Podle Ludwiga von Misesa „tržní ceny jsou určeny výhradně hodnotovými soudy lidí tak, jak opravdu jednají“ [Mises 1949]. Důraz je tedy položen na poptávkovou stranu, inovace a spotřebitelské preference. Nikoli zahledění do minulosti a stabilita, nýbrž otevření do budoucnosti a růst se stávají rozhodujícím vodítkem fungování ekonomiky. Nejen výroba, ale také obchod a služby podněcují lidskou vynalézavost. Namísto fyzické práce se do popředí dostává práce duševní a řídicí, namísto kapitálu výrobního se stává rozhodujícím kapitál lidský. A hlavně, namísto Marxova kapitalisty jako bezduchého přívěsku kapitálu (naslouchajícího jen železným zákonům dějin) a nelítostného vykořisťovatele přichází kapitalista Schumpeterův jako inovátor, tvůrce a dobyvatel (naslouchající hlasu svého poslání).

Každý z těchto přístupů je také nějak „ideologicky zatížen“. Zatímco objektivní teorie hodnoty „straní“ dělnické třídy, subjektivní koncept je jeho protikladem a výstižně byl proto kdysi Nikolajem Bucharinem nazván „měšťáckým protiútokem“ a „zbraní proti komunismu“ [Shand 1984]. Stejně tak ovšem mohl být také nazván „ekonomickou teorií střední třídy“. Navzdory Marxovu proroctví totiž vrstva lidí nacházející se mezi prací a kapitálem nejen nezmizela, ale naopak rostla a postupně se v tradičních západních společnostech stala dominující, a to jak ve statistickém, tak v sociálně-politickém smyslu. Střední vrstvy mají konstitutivní či dynamizující úlohu v mnoha oblastech sociálního a ekonomického života. Jak jsme uvedli výše, činnost jejich různých oddílů zajišťují tři klíčové podmínky efektivní ekonomiky: úspěšné trhy, bohaté informační toky a funkční instituce. Především jsou však nositelem rozhodujícího kapitálu moderní ekonomiky – kapitálu znalostí a inovací, založených na vědě a výzkumu.

Politická dimenze

V tradičním kapitalismu mají politiky spíše korektivní roli, na rozdíl od postkomunistické transformace, v níž je úloha politik přímo zakladatelská. Postkomunistická transformace není přirozeně kontinuálním historickým procesem, nýbrž nápravou jedné náhlé a navíc násilné intervence do dějin celé skupiny zemí jinou intervencí. Centralistický (skrytě však i silně lokalizovaný, téměř feudální) systém je demontován, pole politiky se zužuje a v novém kontextu jsou jedny politiky nahrazovány jinými. Přirozená historická logika, kdy – stylizovaně řečeno – tenze v sociální struktuře plodily sociální problémy, pro jejichž řešení pak byly formulovány určité politiky, tu rozhodně neplatí. V transitivní situaci je postup spíše převrácený: právě politickými nástroji (tj. hlavně pomocí legislativních, ekonomických a sociálních politik) se rozebírá nelegitimní systém a současně s tím jiné politiky vytvářejí nové institucionální prostředí a zároveň reagují na problémy z toho vznikající.

Výhradně politickou cestou shora se obnovuje soukromé vlastnictví, reformuje rozdělování příjmů, utváří se nová podoba a role institucí atd. Přitom však design těchto politik není zdaleka komplexní a nejedná se o nějakou konzistentní systémovou změnu či (s výjimkou bývalé NDR) převzetí jiného, již hotového uspořádání. Transformace se odehrává ve společnosti, která má svoji sociální strukturu (jakkoli potlačenou a skrytou), je propletena sociálními svazky, a představuje tedy prostředí plné vestavěných omezení a silných zájmů. „Sametový charakter“ českého převratu dovolil ponechat tyto sociální sítě a zájmové struktury ukryté a dokonce předstírat (nebo opravdu nevěděť?), že neexistují. Absence nových pravidel a vůle k jejich vynucování umožnila insiderům efektivně opeřovat jak při dělení obrovského majetku, tak při formální adaptaci institucí na nové poměry, včetně vítaně složitého legislativního prostředí.

Postkomunistická transformace byla někdy představována jako odvrát od konfliktní ideologie třídního boje a příklon k jakési dřívější harmonii, jako proces založený na odstranění překážek aktivity a probuzení lidské přirozenosti. Víra v zázračnou změnu poměrů zavedením demokratických institucí a privatizací státních podniků však byla vlastně jen marxistickou vizí naruby, tj. byla založena na přesvědčení o fungování jakýchsi obecných zákonitostí, ať už dějin, či lidské přirozenosti. Ale i jinak byly ovšem počátky transformace poznamenány rezidui komunistického režimu, zejména v době přijímání klíčových rozhodnutí pro další vývoj. Namísto sociálně stejnorodé (fakticky však atomizované) společnosti byla v liberálním duchu proklamována společnost pozůstávající jen z jednotlivých občanů, tedy skoro totéž naruby. Pozornost nadále přitahoval kapitál

výrobní (namísto lidského) a řízení společnosti bylo nadále ovládáno optikou makroekonomie (namísto důrazu na změnu vycházející z mikroprostředí). Agregátní makroekonomické ukazatele dominovaly stejně jako v centrálně řízené ekonomice.

Reálně se ovšem společenská změna nemůže prosazovat jinak než v členité sociální struktuře. Socio-ekonomická struktura je základním rámcem i obsahem společenské transformace, od níž se do značné míry odvozují její ostatní dimenze, resp. která tyto různé dimenze zastřešuje. Sociální struktura se uplatňuje a mění konfliktem zájmů (v širokém slova smyslu) a jejich nositelů – sociálních aktérů. Selhání funkcionalistické teorie je v tomto směru očividné, stejně jako zakonzervovaného marxismu lokalizujícího centrální konflikt do dichotomie práce a kapitálu (navíc s vizionářským vyústěním o nastolení definitivní společenské harmonie). Fakticky je společnost mnohem členitější a v moderní době přináší ústřední místo v ní střední třídě. Podle Petera L. Bergera [1986] se dokonce rozhodující sociální napětí přenáší do lůna středních vrstev, kde spolu soupeří stará střední třída (zabývající se výrobou a rozdělováním materiálních statků a služeb) a nová střední třída (zabývající produkcí a distribucí symbolických znalostí).

Schéma 5. Překážky formování střední třídy ve starém a novém režimu (stylizace)

Oblast	Starý režim	Nový režim
Společenské vrstvy:		
„zahálčivá“ horní třída	politická kritéria výběru	scestí privatizace, konverze pozic
„parazitní“ dolní třída	sociální zaměstnanost	past nezaměstnanosti a chudoby
přebujelá státní byrokracie	státní kontrola nad občany	byrokratická expanze, etatismus
Společenské procesy:		
přerozdělování (příjmů a majetku)	příjmová nivelizace, sociální homogenizace	privatizace, financování státního deficitu
stagnace veřejných statků (vzdělání, infrastruktury)	železná koncepce, lidé jako „vojáci práce“	neefektivní stát, lidé jako „svobodná individua“
hledání renty (podlamující motivaci)	chybějící vazba mezi úsilím a odměnou	politický kapitalismus, přerozdělování
Společenské jevy:		
stínová ekonomika	nahrazování chybějících služeb, strategie přežití	únik daňovému kladivu, strategie přilepšení
korupce	omezení trhu	hledání renty
zadlužování budoucnosti	politické imperativy, lhostejnost k budoucnosti	nadbíhání voličům, „state capture“

Podotkněme, že ani nová střední třída sama není homogenní a konflikt doutnající mezi soukromými a veřejnými službami může poznamenat naši budoucnost. Každopádně na příkladu střední třídy můžeme ilustrovat dynamický charakter „nového“ režimu, jehož soupeření se „starým“ režimem může být indikováno vůči střednímu stavu adversními společenskými skupinami, procesy a jevy (schéma 5). V obecné rovině můžeme říci, že úspěch či neúspěch při usměrňování (vyjednávání) tohoto konfliktu může závažným způsobem předznamenat další vývoj transformace, a tedy i budoucí podobu naší společnosti.

Z hlediska střední třídy se tedy na jedné straně vynořila *neproduktivní horní vrstva*, vcelku konformně s tím, jak kdysi Thorstein Veblen vylíčil formování „zahálčivé třídy“, která zakládá svůj vzestup nikoli na „produktivních“, nýbrž na „peněžních“ činnostech [Veblen 1999]. Jak říká tento zakladatel ekonomického institucionalismu, do první skupiny patří činnosti spojené s vlastnictvím a jeho nabýváním, do druhé pak činnosti spojené s řemeslnou prací a výrobou, resp. tvůrčí činností obecně. Peněžní činnosti jsou podle něho spojeny s vyšším stupněm úctyhodnosti než zaměstnání produktivní, přitom ale napomáhají konzervaci a posilování kořistnických sklonů a chování. Česká cesta privatizace dovolila právě takovým „peněžním činnostem“ rozvinout se v naprosto výjimečné míře a napomoci k etablování horní třídy. Možná byl dokonce takový cíl v pozadí plánu tvůrců naší privatizace, kteří hodnotová hlediska celého procesu proklamativně ponechávali stranou.

Na druhé straně ovšem obnovený český kapitalismus připustil *dolní třídu obětí sociálního systému*, některých nakonec i chtěných. Těch bylo jistě mnoho již v socialistické ekonomice v rámci jejího povinného zaměstnání. V rané transformaci pokračovala tzv. sociální zaměstnanost díky zjevně politicky objednanému štítění velkých podniků polostátními bankami. I dnes však poměrně velkorysá sociální síť zachytává ty, kteří by jinak pracovali nebo by k tomu byli za jiných podmínek donuceni okolnostmi. Lidé vytlačováni z trhu práce sice verbálně deklarují ochotu přizpůsobit se (rekvalifikovat se či přestěhovat), ta však rychle vymizí, když si spočítají minimální ekonomický přínos takové životní změny. V jiných původně sociálně štedrých zemích (Dánsko, Nizozemsko) tomu bylo podobně, tam však stát energicky zakročil a zavedl povinné práce a rekvalifikace pro ty, kteří by se chtěli nechat zlákat pastí nezaměstnanosti. Úspěch vládní politiky je ovšem podmíněn hodnotovým zázemím, které je v případě kontinuitních kapitalistických zemí v zásadě „tržně konformní“.

Je jasné, že reprodukce horní i dolní třídy, přesněji řečeno jejich segmentů žijících z nelegitimního přerozdělování, působí neblaze jak v objektivních ekonomických procesech, tak v utváření hodnotového prostředí. První vysílá svůdný signál, že bohatství nevzniká vytvářením nového, nýbrž přerozdělováním starého (to ostatně odpovídá právě „dělnickému“ zahledění do minulosti). Druhá zase vysílá podobně lákavý signál, že pracovat se nevyplácí, jestliže máme k dispozici štedrý asistenční stát s jeho dávkami (který zase odpovídá „dělnickým“ sociálním jistotám). V prvním případě je podnikání z kreativní a dobytelské činnosti degradováno na přesuny majetku bez jeho vytváření. V druhém případě degeneruje lidský kapitál z nejcennějšího produktivního statku v závislost člověka na druhých, namísto rozvíjení a uplatňování jeho vlastních znalostí a schopností, včetně pracovní a kvalifikační adaptability a flexibility. V obou případech hraje klíčovou roli stát, jeho majetek a – zjevné i skryté – kanály redistribuce.

Je tu ovšem ještě třetí sociální kategorie, která rovněž stojí jakoby proti střední třídě a popírá její hodnoty (přestože ji zčásti prolíná), totiž *státní byrokracie*. Zde je však velmi obtížné vést hranici mezi veřejnou administrativou jako službou ekonomice a společnosti v jejím nutném rozsahu na straně jedné a rozpínavou byrokracií parazitující na občanovi a uplatňující nad ním svoji moc na straně druhé. Její velikost a moc přitom roste s rozsahem státního přerozdělování: čím větší a složitější je struktura institucí, tím zákonitě hůře fungují, tím hojněji se vytvářejí klientelistické sítě a bují korupce, která zase zpětně panství byrokracie nad občanem posiluje. Namísto průhledného prostředí s jasnými pravidly chování motivujícími prospěšnou činností se lidé cítí obestřeni temnými sítěmi neosobní moci, jíž se musí přizpůsobovat. Nezadržitelná expanze byrokracie

doprovázená stagnujícími službami pro občany dokumentuje rostoucí převahu oné druhé složky a posilování endogenních funkcí státu.

Ať už je historický obrat postkomunistické transformace popisován v jakýchkoli termínech (politického konsensu, společenské dohody, sociální spravedlnosti, hodnotové hegemonie apod.), je nepochybné, že zasahuje všechny základní články společenského systému, v němž má ústřední postavení sociální struktura jako rámec a průsečík hlavních rozměrů společenské změny. V aktivním pojetí sociální struktura není nástrojem popisu společnosti (rozvrstvení, diferenciací), nýbrž nástrojem výkladu její proměny. Není ani nástrojem ilustrujícím sociální polarizaci a třídní rozpory, jak odpovídá marxistickému vidění světa, frekventovanému v některých současných analýzách. Proměna společenské struktury zahrnuje kromě „spontánních“ procesů také politiky usilující o změnu orientace ze statického přerozdělování na dynamickou alokaci zdrojů, schopných multiplikace.

Takové pojetí úlohy politiky ve společenské transformaci vyžaduje uznání latentní politické dimenze společenského výzkumu, kterou je nutné uvést v realitu. Výzkum společenské transformace by neměl zůstat jen v reflexivní podobě, nesmí se ale stát ani podkladem k necitlivému sociální inženýrství. „Zlatou střední cestou“ jsou politiky směřující co nejefektivněji k vytčeným cílům, avšak zároveň respektující společensky realistická východiska a legitimní (či alespoň legitimizovatelné) nástroje změny. Takové politiky jsou pak nejen akceptovatelné, a tedy průchodnější, ale zároveň směřují k cíli efektivněji než oktrojované recepty založené na zjednodušujícím nebo deformovaném poznání. Expertní založení celkové politické strategie i dílčích politik v ekonomické a sociální oblasti je nepochybně podmínkou jejich citlivosti vůči společenské realitě i tendencím její změny.

Takový úkol však vyžaduje plné nasazení a rozvinutí moderního konceptuálního aparátu společenských věd v jeho aktivní a dynamické poloze. Tomu je také nutné podřídit základní tematické oblasti výzkumu, které musí být problémově průřezově, nikoli disciplinárně delimitované. Podstatné je rovněž to, aby výzkumná témata nebyla koncipována jako „střechy“ či „omnibusy“ zahrnující nejrůznější oblasti výzkumu, nýbrž naopak jako fundamenty zakládající budovy s jasnými dispozicemi, návazností pater a stanovenými účely jejich jednotlivých částí. Anž bychom chtěli formulovat nějaký konečný výčet tematických oblastí (ten musí být výsledkem širšího konsensu), uvádíme jako návod pro výběr jednak rozvrh polí, v němž operují aktéři společenské změny, jednak náčrt hlavních procesů vyznačujících společenský rozvoj. Oba přístupy se mohou stát podkladem pro identifikaci výzkumných oblastí splňujících výše uvedené požadavky komplexnosti, dynamiky a politické dimenze.

Schéma 6. Pole aktérů společenské změny

Hodnoty Motivace Očekávání ↓ <u>Schopnosti</u>	Vztahy Sítě, sociální kapitál Místní a profesní komunity ↓ <u>Sociální struktura</u>
Instituce Společenské arény Legislativa a státní orgány Normativní prostředí ↓ <u>Příležitosti</u>	Mechanismy Trhy Korporativní orgány Občanská společnost Politiky ↓ <u>Tvorba konsensu</u>

Pole, v němž operují aktéři společenské změny (schéma 6), jsou vyznačeny 1. hodnotami (individuálními, diferencovanými, avšak sdílenými), které ústí do schopností ve smyslu capabilities [Sen 1984], jimiž člověk může ovládnout podmínky a příležitosti svého přežití (reprodukce) či rozvoje (vzestupu, úspěchu); 2. vztahy, dané personálními sítěmi a z nich vyplývajícím sociálním kapitálem, ale i lokálními a profesními komunitami, spolu s dalšími charakteristikami lidí se z nich formuje sociální struktura; 3. formálními i neformálními institucemi v pojetí Douglase C. Northa [1990], jež vytvářejí normativní prostředí a zároveň i arény (s jasnými pravidly a mantinely) pro operaci sociálních aktérů; 4. mechanismy, mezi něž nepatří jen trhy a stát, nýbrž také formální zprostředkující mechanismy sociálních partnerů a neformální aktivity nejrůznějších složek občanské společnosti.

Schéma 7. Výzkumné oblasti společenské transformace

Vzdělání Výzkum a technologie Informační společnost ↓ <u>Konkurenceschopnost</u>	Podnikavost Motivační prostředí Sociální koheze ↓ <u>Dynamická sociální struktura</u>
Mezilidské vztahy Rodina Místní a profesní komunity ↓ <u>Občanská společnost</u>	Ekonomický růst Politická stabilita Sociální kvalita života ↓ <u>Udržitelný rozvoj</u>

Hlavní oblasti výzkumu společenské transformace by měly být ohraničeny jako určité konzistentní bloky zahrnující ekonomické i sociální, objektivní i subjektivní, instrumentální i finální aspekty. Odlišení je možné jen za podmínky zpětnovazebního propojení.

Závěrem tedy identifikujeme (viz schéma 7) nejprve 1. podmínky rozvoje konkurenceschopnosti, jež vyplývají z lidského znalostního kapitálu spolu s jeho širokým sdílením jak ve funkční a informační gramotnosti populace, tak pochopitelně i v technické infrastruktuře a technologické vybavenosti ekonomické sféry v neširším pojetí; 2. podmínky rozvoje dynamické sociální struktury, které vyplývají ze synergie motivačního prostředí pro práci a podnikání ústící do sociální koheze a v ní zapouzdřené; 3. podmínky rozvoje občanské společnosti, jež zahrnují intenzitu a kvalitu mezilidských vztahů v příbuzenském a komunitním systému, včetně profesních komunit, které musí mj. fungovat jako opora a kontrola obecného růstu kvalifikační úrovně a kvality práce; 4. z těchto (a dalších) podmínek vyplývající interakci a synergii ekonomického růstu a sociální kvality života, která musí být doplněna i stabilitou politické demokracie.

Vzájemné propojení všech výzkumných oblastí, jejich komparativní optika a interiorizace evropské intence jsou z těchto hledisek samozřejmými požadavky.

JIRÍ VEČERNÍK vede tým ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR, zabývá se proměnami soudobé české společnosti ze sociálně-ekonomického hlediska. Je autorem knihy *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti (Nakladatelství Lidové noviny, 1998)* a editorem publikace *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998 (Academia, 1998)*. Spolupracuje s řadou mezinárodních i domácích institucí na tématech trhu práce, příjmové diferenciaci, sociální politiky a chudoby.

Literatura

- Barry, N. 1993. „The Social Market Economy.“ *Social Philosophy & Policy* 10(2): 1-25.
- Berger, P. L. 1986. *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty*. New York: Basic Books.
- Čapek, K. 1990. „Proč nejsem komunistou?“ (*Přítomnost* 4. 12. 1924.) Pp. 5-15 in *Proč nejsem komunistou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Easterly, W. 2000. „The Middle Class Consensus and Economic Development.“ *The World Bank Working Papers* No. 2346.
- Engerman, S., K. Sokoloff 1997. „Factor Endowments, Institutions and Differential Paths of Growth among New World Economies: A View from Economic Historians in United States.“ Pp. 155-178 in *How Latin America Fell Behind*, ed. by S. Haber. Stanford: Stanford University Press.
- Etzioni, A. 1988. *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: The Free Press.
- Eyal, G., I. Szelenyi, E. Townsley 1998. *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London and New York: Verso.
- Goodin, R. E., J. Le Grand 1987. *Not Only the Poor*. London: George Allen & Unwin.
- Granovetter, M. 1985. „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness.“ *American Journal of Sociology* 91(3): 481-510.
- Hlaváček, J. et al. 1999. *Mikroekonomie současnosti se společenstvím*. Praha: Karolinum.
- Klaus, V., D. Tříška 1995. „Recenzní zamyšlení nad knihou J. Kornaie ‚Socialistický systém: Politická ekonomie komunismu‘.“ *Finance a úvěr* 45: 137-142.
- Křen, J. 1992. *Historické proměny češství*. Praha: Univerzita Karlova.

- Lind, J., I. Hornemann Møller 1999. *Inclusion and Exclusion: Unemployment and Non-standard Employment in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Marx, K. 1954. *Kapitál I*. Praha: SNPL.
- Matějů, P., N. Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead after the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Mises, L. von 1949. *Human Actions. A Treatise on Economics*. New Haven: Yale University Press.
- Mlčoch, L. 1997. *Zastřená vize ekonomické transformace*. Praha: Karolinum.
- North, D. C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orenstein, M. 1994. „The political success of neo-liberalism in the Czech Republic.“ *Working Papers*, No. 68. Prague: CERGE/EI.
- Peroutka, F. 1947. *Tak nebo tak*. Praha: F. Borový.
- Pierson, P. 1994. *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polanyi, K., C. Arensberg 1957. *Trade and Market in Early Empires. Economies in History and Theory*. New York: The Free Press.
- Sachs, J. D. 1991. „Crossing the Valley of Tears in East European Reform.“ *Challenge*, September-October.
- Sen, A. 1984. *Resources, Values and Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Shand, A. H. 1984. *The Capitalist Alternative. An Introduction to Neo-Austrian Economics*. New York and London: New York University Press.
- Shiller, R. J., M. Boycko, V. Korobov 1992. „Hunting for Homo Sovieticus: Situational versus Attitudinal Factors in Economic Behavior.“ *Brookings Papers in Economic Activity* 1: 127-181.
- Schumpeter, J. 1912. *The Theory of Economic Development*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Spence, A. 1973. „Job marketing signaling.“ *Quarterly Journal of Economics* 87: 355-374.
- Stark, D. 1992. „Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe.“ *East European Politics and Societies* 6(1): 17-51.
- Stiglitz, J. E. 1997. *Ekonomie veřejného sektoru*. Praha: Grada Publishing.
- Veblen, T. 1999. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Večerník, J. 1997. „Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě.“ *Sociologický časopis* 33: 259-272.
- Večerník, J. 2000. „Vzestup, pád a oživení českého středního stavu.“ Pp. 163-172 in *Co daly naše země Evropě a lidstvu*. III. část. Praha: ELK.
- Večerník, J. 2001. „Social Policies and Social Structures: Frictions and Traps in the Czech Republic after 1989.“ *The William Davidson Institute Working Paper Series* No. 404.